

KLANICZAY TIBOR

A NACIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI A MAGYAR IRODALOMBAN

A nacionalizmus történeti kategória, a burzsoázia ideológiájának kezdet-től fogva része, fontos eleme. Kifejezi a polgárságnak azt az álláspontját, hogy a nemzet a legfőbb érték, s így az úgynevezett nemzeti érdekek szolgálata a „leghaladóbb” cselekedet — akkor is, ha az csak a társadalom többségét kitevő kizsákmányolt osztályok rovására, vagy pedig más népek, más nemzetek elnyomása, kifosztása árán érhető el. A nemzeti érdekeknek, céloknak ez az abszolutizálása a hazai és általános társadalmi haladástól való elválasztása, s a más népek érdekeinek tekintetbe nem vétele végső fokon mindig a kizsákmányolók malmára hajtja a vizet, noha többnyire az egész nép védelmének vagy gyarapodásának, felemelkedésének álarcába burkolózik. Mivel azonban a polgárság a társadalmi fejlődés egy fontos szakaszán a haladás élén járt, s a feudális rendszerrel szemben uralomra jutása közvetve a népnek is érdeke volt, a nacionalizmus is tölthetett be haladó funkciót. A feudális társadalmi formából a kapitalistába való átmenet elengedhetetlen tartozéka, minden nép fejlődésének szükségszerű állomása volt a polgári nemzetté válás. Amennyiben a nacionalizmus ezt szolgálja, vagyis amennyiben összekapcsolódik a társadalmi vagy egyetemes haladás érdekeivel, akkor haladó jelenségnek kell minősítenünk. De sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a nacionalizmus haladó szakaszaiban is Janus-arcú: ugyanazok a nemzeti szólamok és jelszavak, melyek a haladással összeforrvá jelentkeznek, máskor éppen a haladás ellen irányulnak, vagy pedig tragikus összeütközésre vezethetnek más népek nacionalizmusával. Ez a kettősség, kétértelműség, s az ebben rejlő veszélyek különösen fontossá teszik a magyar nacionalizmus történeti útjának, jellegzetességeinek a felderítését és megbízható értékelését.

Bár a nacionalizmus lényege, osztálytartalma és az ideológiai jelenségek közötti helye mindenütt alapjában azonos, a polgári ideológiának szükségképpen ez az az eleme, mely konkrét megnyilvánulásait tekintve a legtöbb nemzeti különbözőséget mutatja, hiszen éppen az egyes nemzetek sajátos, más nemzetekétől eltérő, vagy azok ellen irányuló céljait fogalmazza meg. Ezért az egyes nacionalizmusok természetrajza igen különböző. A franciáknál például szorosán összefügg a nagy forradalom és a napóleoni háborúk emlékével, amely a

világ első nemzetének képzetét, a gloire tudatát alakította ki. Az olasz nacionalizmus — valamennyi közt a legrégebb — kezdetben a barbár idegenekkel szembeni helytállásban, védelemben, majd az olaszok lakta Itália egységes állammá szervezésében csúcsosodott, hogy végül majd a fasizmus őrző hóbortjaként az ókori Impero visszaállítására törjön. A románoknál a több államban megosztott román nép egyesülése s egységes nemzeti állammá való szervezése volt a nacionalizmus fő törekvése. És sorolhatnánk a példákat tovább.

A magyar nacionalizmus az említetteknel bonyolultabb és ellentmondásosabb jelenség. A karakterét meghatározó fő követelései a következők: a függetlenség, az ország „ezeréves” területi egysége, és a magyarság sajátos, különleges karakterének a kultusza. Bár ezekhez sok minden más is járul, ezek a legállandóbbak, legfontosabbak, de ugyanakkor egymással összeegyeztethetetlenek, ami a különböző nacionalista irányzatok gyakori szembenállására is vezetett. A történeti Magyarország területi egységének a megtartása vagy visszaállítása ugyanis az uralkodóosztályokat minduntalan a függetlenség feladására készítette; másrészt a soknemzetiségű ország léte mindig asszimilációval és a magyarság sajátos népi faji jellegének elmosódásával járt, ami viszont kihívta maga ellen a magyar karakterisztikumot, törzsökösöket féltő, védő, ápoló törekvéseket. Ha azt nézzük, hogy e három egymásnak sokban ellentmondó nacionalista követelés közül az uralkodóosztályok melyikhez ragaszkodtak a legmakacsabban, akkor azt tapasztaljuk, hogy a történeti Magyarország területi egységéhez, vagyis egy feudális államalakulat, egy történeti, nem pedig etnikai alapon egységes államterület fenntartásához, a magyar nacionalizmus leginkább feudális, nemesi gyökérzetű eleméhez. Míg ugyanis a polgári nacionalizmus általában a politikailag megosztott azonos nyelvet beszélő nemzet politikai egységére, addig a magyar nacionalizmus a történeti-politikai egységben élő különböző népek valamiféle magyar nemzeti egységbe való belegyömöszölésére törekedett. Ez a jelenség a magyar nacionalizmus mély feudális-nemesi gyökereire hívja fel a figyelmet, és a nacionalizmus előzményeinek, feudális előéletének a vizsgálatát fokozottan időszerűvé teszi.

Jogosult és szükséges kérdés, hogy hol kell keresnünk a magyar nacionalizmus gyökereit, kezdetét. A nacionalizmus hordozója természetesen a burzsoázia, s a nacionalizmus kezdetei a feudalizmus méhében fejlődő, erősödő, s a feudális céhkereteket szétromboló, a kapitalista termelési módra átterülő városi polgárságban keresendők. Ennek a szabályos fejlődésnek klasszikus példája lehet Itália. Magyarországon azonban szó sem lehet erről, hiszen a fejlett városok részben német lakosságúak voltak, közülük is a legfontosabbak, s éppen azok, melyekben a magyar lakosság is egyre inkább előretört, a török hódítás áldozatai lettek, úgyhogy fejlett magyar nemzetiségű polgárságot a XVI—XVII. században jóformán csak Kolozsváron és részben Kassán talá-

lunk, ami édeskevés a nacionalizmus kezdeti elemeinek kialakulásához. A nemzetté válás fő ereje így nem lehetett egy magyar polgárság, ezt a szerepet más osztálynak vagy osztályoknak, illetve rétegeknek kellett vállalniuk.

A polgári nemzetté válás folyamatában a polgárság pótlása elvileg felülről is és alulról is megtörténhetett. Ezt a funkciót vagy az uralkodóosztály, vagy pedig a parasztság valamely rétege is elláthatta, aszerint, hogy melyik vált a polgári átalakulás vezetőerejévé, a polgárság surrogatúrájává. A magyar fejlődésben mindkét esetre megvolt a lehetőség vagy legalábbis megvoltak a törekvések. Mivel azonban a polgári átalakulás és ezzel együtt a nemzetté válás vezetőereje végül is a polgárosodó nemesség lett, a nacionalizmus előzményeit is elsősorban a nemesség múltjában, nemzet-konceptiójában kell keresnünk, noha voltak kezdeményezések, elindulások egy másfajta nemzetfelfogás kialakítása felé is.

Nemzetről beszélve mindig a polgári nemzetre, nacionalizmusról szólva a polgári nacionalizmusra gondolunk. Valamiféle nemzet fogalom, s ennek megfelelően nemzetinek mondott törekvések, tehát nacionalizmus azonban már a polgári fejlődéstől függetlenül is létezik, ezt már a feudális nemesség is kialakítja. Magát a „nemzet” szót is a nemességtől örökli a polgárság, s erről a nemzetről vagy annak latin terminusáról, a natióról sok szó esik már a régebbi századokban is. Ez a nemesi nemzet szintén egy történetileg kialakult tartós közösség, mint a polgári, de ez a közösség sokkal lazább, s összetartó tényezői részben mások is, mint a polgári nemzet esetében. A polgári nemzetnek a marxizmus—leninizmus által meghatározott ismérvei közül csaknem teljesen hiányzik a gazdasági egymásrautaltság, a közös nemzeti piac; nem feltétlenül szükséges a közös nemzeti nyelv, mert ezt esetleg a latin is pótolhatja; az azonos etnikum által lakott összefüggő területet az egyazon nemesi rend uralma alatt álló — esetleg vegyes etnikumú — történetileg kialakult államterület helyettesíti; megvan viszont, sőt nagy hangsúllyal szerepel a lelki alkat bizonyos közössége, csak hogy nem egy azonos nyelvet beszélő össznépeség, hanem egy azonos jogokkal bíró rend viszonylatában. A polgári nemzetől ilyesféleképpen elhatárolható nemesi nemzet is történeti fejlődés eredménye: csak a feudális társadalom fejlődésének bizonyos fokán, mégpedig a nemességnek nemesi renddé szerveződésekor jön létre.

A nemesi nemzet és nemesi nacionalizmus kialakulása jól megfigyelhető a középkori irodalom tükrében. Az első krónikák és legendák arról tanúskodnak, hogy kezdetben csak valamiféle dinasztikus-tudat, dinasztikus patriotizmus létezik, melynek bárki, az ország bármely nemzetiségű lakosa, sőt bármely külföldről jött személyegyenként hű kiszolgálója lehet. A magyar állam első két századának irodalmi termékei ez a dinasztikus állampatriotizmus fogja egységbe: a német Hartvik vagy Albericus és a magyar Mór és Miklós püspökök, s esetleg szláv vagy más nemzetiségű társaik teljes összhangban működnek az Árpádház feudális keresztény királyságának érdekében. A munkáikban talál-

ható jelentős felfogásbeli eltérések is csak abból adódnak, hogy a dinasztia egyik vagy másik ágának a szolgálatában állnak-e.

Ezzel a dinasztiahoz kötött államtudattal szemben a XIII. században jelentkezik először egy külön nemesi öntudat, mely a nemesség társadalmi előretörésével, jogainak — a királlyal szemben is! — a kodifikálásával (Aranybulla) van összefüggésben. Ettől kezdve találkozunk az ország nemességét jelentő „natio Hungarica” fogalommal, melyet Kézai Simon gestája igyekezett történetileg megalapozni és igazolni. A hun-magyar azonosság elméletét kidolgozó Kézai a hunok; vagyis a régi magyarok társadalmi egyenlőségét hangsúlyozza: a közösség megsemmisíthette a bírót és letehetette kapitányait amikor csak akarta, s ez a jogszokás egészen Géza vezér idejéig fennállott. Harcba is „Isten és a magyar nép szava” megszólítással hívták a hunokat, s aki a parancsnak nem tett eleget azt vagy megölték, vagy szolgaságba taszították. „Válaszfalakat magyar és magyar között — írja — csak efféle bűnök és kihágások emeltek. Egyébként pedig, mivel az összes magyar egy apától és egy anyától származott, hogy lehetne az egyiket nemesnek, a másikat nem nemesnek tartani, ha csak nem ily bűnökért elmarasztalva jutottak volna szolgaságra.” Miután így kizárólag a nemességet származtatta a közös szittya-hun ősöktől, magyarázatot kell adnia arra is, hogy honnan erednek a társadalom alávetett rétegei. Egy külön függelékkel szentelt ennek a kérdésnek, azt fejtegetve, hogy a szolgák, félszabadok, vagyis a kialakuló jobbágyság elemei a Magyarország területén talált és leigázott idegenektől, valamint idehurcolt foglyoktól származnak, s magyar származású legfeljebb azok révén van közöttük, akiket valamikor bűneikért a szabad magyarok közösségéből szolgaságba vetettek.

Kézai koncepciójában, mely szerint a „magyar nemzet”-et kizárólag a szittya-hun eredetű nemesség alkotja, már adva vannak a nemesi nacionalizmus alapjai. Huntörténete ettől kezdve a magyar történetírás alapjává vált, mégis a XIV. században háttérbeszorultak a nemesi törekvések, a vezetőszerp részben az oligarchiáé, részben az Anjouk uralma során újra jelentékenyen megerősödött királyi hatalomé lett, s így a nemesi nacionalizmus kifejlődése csaknem két évszázadot várattott még magára. A nemesség nagy előretörése, a nemesi rend végleges kialakulása a XV. század derekán következett be. MÁLYUSZ ELEMÉR legutóbbi tanulmánya sokoldalúan bemutatta, hogy miként jutott a nemesség a XV. század középső évtizedeiben jelentős politikai hatalomhoz, s hogyan találkoztak érdekei a Hunyadi-házéval. Ez a megerősödött és az országgyűléseken már vezetőszerpet játszó nemesi rend, mely egyre jobban kérkedni kezdett szittya-hun eredetével, emelte a trónra Hunyadi Mátyást, aki jórészt át is vette a nemesség „nemzeti” ideológiáját és szólamait. A nemesség és Mátyás közti egységnek legtökéletesebb irodalmi tükrözését Thuróczy János krónikájában szemlélhetjük, aki nagy hangsúllyal állítja történetkoncepciójának centrumába a hun-magyar azonosság teóriáját, s Mátyásban a hunok, azaz a magyar nemesek új vezérét, a második Attilát látja.

A köznemesi rend nacionalizmusa, mely a leghangosabb s egyben a legelleneszenvesebb a Jagello-korban lett, Verbőczy Istvánban, a jobbágyságróghöz kötését kodifikáló nemesi pártvezérben találta meg legvilágosabb megfogalmazóját. Az idegennek tartott Jagellókkal és részben külföldről jött környezetükkal szemben ő fogalmazza meg a „nemzeti” azaz nemesi párt 1505. évi rákosi végzését, melyben megfogadták, hogy többé idegen királyt nem választanak, mert „az idegen uralkodó mindenéből kifogatja a nemzetet, s e szittyá nemzet elveszti erkölseit és szokásait, melyeket országával együtt vérenek bő ömlésével szerzett”. A rákosi végzésben megszövegezett idegengyűlölet nemcsak írott szó volt, de megnyilvánult a német kereskedők állandó zaklatásában, a zsidók ellen szervezett véres pogromokban is. Mikor pedig Mohács után, az országot ért katasztrofális csapás jelentőségét fel sem fogva, a hirhedt Zápolya személyében végre ismét „nemzeti” királyt választottak, s őt politikai vakságukban új Hunyadi Mátyásnak vélték, — a székesfehérvári országgyűlésen jelen levő lengyel követ szavai szerint — úgy érezték magukat, „mintha újjászülettek volna . . . letették az idegen, főképpen német viseletet, és a szittyá szokásokhoz tértek vissza”.

Az első magyar királynak tartott világverő Attila mellé a Jagello-kori nemesek és íróik magasra emelték a saját képükre formált Mátyás király hagyományát is, benne a nemesség vezérét és az ország nagyhatalmi rangját biztosító uralkodót ünnepelve. Verbőczy, az 1520. évi országgyűlésen elmondott beszédeben arra buzdítja a rendeket, hogy emeljék az országot újra arra a virágzásra, mint Mátyás, akit nemcsak csodáltak mindenütt, de „az egész világ minden hatalmassága előtt” rémület (terror) tárgya kezdett lenni, s aki az ország határait nemcsak megóvta, hanem ki is terjesztette. A hódításokat dicsőítő nagyhatalmi gőghöz hozzá társult a törökkel szemben Európát védő magyar küldetés tudata is, melyet Verbőczy így fogalmazott meg a *Hármas-könyv* Ulászló királyhoz intézett ajánlásában: „nem volt oly nép vagy nemzet, amely a keresztény köztársaság megvédése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar”.

A nyugattal szemben szittyá-hun, kelet felé pedig keresztény arcot mutató magyar nemesség korántsem volt nemzetiségileg egységes. Az idegen ellenesség sem vonatkozott a magyarországi más nemzetiségű nemesekre vagy a horvátokra. Bár többségük magyar származású és magyar nyelvű volt, az összetartozás elsősorban rendi jellegű, a kialakuló nemesi nacionalizmus rendi nacionalizmus, s ezért annak szószólói között nyugodtan ott lehetett a délszláv származású Vitéz János vagy Janus Pannonius is. A horvát nemzetiségű Janus, mint pécsi püspök és Mátyás híve, bár tudatában volt szláv eredetének, a nemesi rendhez való tartozása révén magát is hunnak nevezi, s magától értetődően írja le: „nos hunni”. És miként a egyes nemzetiségű magyar nemesség hun származásával kérkedett, ugyanígy a magyar nyelv, a szittyák nyelve is a rendi-nemesi nacionalizmus megbecsülésének a tárgya lett. Ezért nevezhette

Mátyás 1459-ben III. Frigyes császárt „a magyar faj és vér ellenségének”, akinek célja „a magyar nyelv megsemmisítése”, s ugyanígy, a nemesi szokásokat átvéve, Zápolya is azzal vádolhatta Ferdinándot, hogy „Magyarország feldúlása, a magyar nemzet és a magyar nyelv kiirtása” a szándéka. A magyar nyelv a magyar nemzetnek, azaz a származására nézve különböző összetételű nemességnek éppúgy egyik külső megjelenése lett, miként a szittya viselet. Ennek az elképzelésnek adott 1519-ben meglepő módon kifejezést a latinul kitűnően tudó Verbóczy, midőn mint a magyar követség feje, a velencei nagytanács előtt magyar nyelven üdvözölte a dogét.

A Hunyadiak és a Jagellók kora a magyar nemesi nacionalizmus története első fejezetének időszaka. Ha a kor irodalmában minduntalan visszhangzó fentebbi mozzanatokat figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy már itt számos olyan elemmel találkozunk, mely a magyar nacionalizmusnak, a polgárinak is, évszázadokra sajátos maradt. A nemesi nacionalizmus későbbi fejlődésétől való legfőbb eltérés pedig abban keresendő, hogy ekkor ez a nemesi nacionalizmus még egy eleinte valóságos, később vélt nagyhatalmi pozícióra támaszkodott. A török hódítás sikere azonban pozdorjává zúzta a nagyhatalmi ábrándokat, de az ezt hordozó nemesi osztályt is annyira szétzilálta, hogy hosszú időre önálló politikai erőként nem tud megjelenni a közéletben. A Mohács utáni anarchiából egy új arisztokrácia hatalma bontakozott ki, s a nemesség is ennek szárnyai alá, a familiaritás kereteibe húzódott, vagy pedig nyomorultul, fizetetlenül szolgált a végvárakban. A nemesi nacionalizmus újabb fejezete a XVII. században kezdődött, amikor a nemesség újra jelentős önálló politikát tudott kezdeményezni.

A nemesi nacionalizmus fejlődésének ezt a következő nagy állomását egy egészen új hangvétel jellemzi, mely az irodalomban első ízben a XVII. század legelején Rimay egyik költeményében jelentkezik. Az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű versről van szó, melyben a korábbi nagyhatalmi hun-szittya hetykeséget a magárahagyott, romlásnak indult, megfogyatkozott és nyomorba süllyedt tragikus magyarság képe váltja fel. „Magyar nép”, Rimay szóhasználatában a magyar nemességet jelenti, erről mondja:

Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá,
Szabályádnak bő soldja nagy olesóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott koresossá,
Nevednek szépsége utáltságossá.

Ez a hang ekkor még elszigetelt, a nemesség politizáló elemei — maga Rimay is — még a főurak szolgálatában álltak; de a század közepére kialakult a nemességnek egy a főúri rendtől magát elhatároló öntudatos része, mely egészen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukásáig a függetlenségi küzdelmek és szabadságharcok vezető osztálya lett. Ennek a nemességnek a tudatá-

ban ha halványan is, de tovább élt a Nagy Sándort megállító szittyia ősök és a világverő Attila emléke is, legfőbb eszménye azonban Mátyás lett, akiben ismét csak a nemesi szabadság védlőjét és a nemesi magyar nemzet félelmetes rangra emelőjét látták. Most fogalmazódik meg és kap különleges hangsúlyt a régi dicsőség tudata, a nagyszerű múlt és a sivár jelen szembeállítás, a magyar nemzet létének és jövőjének pesszimista szemlélete, az „egyedül vagyunk” gondolat: a magyar nacionalista ideológiák megannyi tartósnak bizonyult és egészen a XX. századig makacsul továbbélő elemei. A Zrinyi mögé felsorakozó, majd a kuruc háborúkat megvívó nemességet azonban, Jagello-kori elődeitől eltérően, az újra magasra szított nacionalizmus nem handabandázásra, hanem helytállásra, a végső elkeseredésből fakadó dacos tettekre ösztönözte:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszut állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni!
Hittel csalattatunk, nem köll azért hinni,
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni! (Thököly haditanácsa)

— hirdeti Zrinyi gondolatait variálva az egykorú ének.

A nemesi nacionalizmus eme új, a korábbinál értékesebb fázisában fontos szerepet töltek be Zrinyi gondolatai. Zrinyi élete utolsó tíz évében szoros együttműködésben volt a leendő kuruc nemességgel, sőt annak elismert vezérévé vált, felismervén, hogy a feudális uralkodóosztályok közül ez az egyetlen, melyre az ország függetlenségének kivívása és egyesítése érdekében számíthat. Bár Zrinyi politikai koncepciója jóval átfogóbb, nagyszabásúbb és haladóbb volt, mint a XVII. századi nemességé, kései írásaiban, főként a *Török áfiumban*, ennek az osztálynak a nemzeti tudatát erősítette, s iránymutatóan megfogalmazta a korabeli nemesi nacionalizmus legtöbb jelszavát és gondolatát. Zrinyi gondolatmenetében a nemesi nacionalizmus régi és új elemei mind a nemzet mozgósítását, tespedésből való felrázását szolgálják, a nemességnek a függetlenség kivívása érdekében való felsorakoztatását célozzák. Prózaí művei elé írt dedicatorijában benne van a lényege mindannak, ami ekkor a nemesi nacionalizmus értékes elemének tekinthető. Azon kesereg itt, hogy „a magyar romlásának seculumjában” született, nem pedig olyan korban, mikor Isten a magyarokat „rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket”. Ebből az ellentétből, a jelen romlásának és a régi nagyságnak a tudatából azonban nem siránkozás, hanem a jövő tetteinek elhatározása fakadt: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái, az kik egyik világ szegeletirül az másikra [vezették] vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nékik, nem hadnak nékem alunnom, mikor kívánám, sem henyélném, ha akarnám is.” S az *Áfiumban*, mely elé mottónak ezt írta: „Ne bánts a magyart!” a „dicső-

séges magyar vérnek maradéki"-t arra figyelmezteti, hogy „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, ha nem Pannoniában, Hic vobis vel vincendum, vel moriendum est”.

Ezek a gondolatok, melyek majd a XIX. század legnagyobb nemzeti költőinek verseiben sorra visszatérnek, a kuruc nemesség költészetén át szívódtak fel a magyar költői hagyományba. A XVII. század második felének hazafias nemesi költészete tele van a régi szabadságot felváltó szolgaság, illetve a régi hatalmasság helyébe lépő elesettség hangsúlyozásával. A „szegény magyar vér"-t „dicsőség házábul származott fényes virág"-nak nevezi a kuruc költő, s a császárt támogató, a „szabadság"-ot eláruló ellenfelét azzal vádolja, hogy „magyar vér" nincsen benne. Mátyás és az egykori köznemesség németellenes szólamai sorra visszatérnek, megtévezve a törökkel vívott harcban szerzett keserű csalódással:

Soha fegyvert nem vont az német magyarért,
Nem harcolt egyszer is mi szabadságunkért,
Szomjuhozta inkább holtig a magyar vért.

Bár e nemesi költők minduntalan magyar népről, magyarságról beszélnek soraikból kiderül, hogy e terminusok mindig a nemeseket jelölik, sőt a nemesi-rendi szemléletre náluk sokkal nagyobb hangsúly esik, mint Zrinyinél. Petkó Zsigmond lantján a haza elnevezése is „nemes Pannonia" lesz, s ugyanez a szerző Zrinyi egyetemesebben megfogalmazott adhortatióinak is ilyen szűkebben nemesi parafrázisát adja:

Nem szánjuk éltünket,
Ontani vörünket
Sok szép lakó helyünkért,
Nemes címerünkért.
Elveszett szabadságért.

A „Gondolkodjál szegény magyar" kezdetű vers költője is azt szeretné, ha a magyar, a haza szabadságáért fegyvert fogva, a jó vitézséggel épült „ régi nemes levelit megújítaná". Amikor pedig a panaszok, sérelmek áradata ömlik verssorokba, azok kizárólag nemesi sérelmekről, a nemesi privilégiumok semmibebevételéből állnak. Így például a *Cantio de Portione* című versben, mely a németek garázdálkodásának leírása után ekképp.n foglalja tömören össze a költő — s egyben az egész korabeli nacionalizmus — mondanivalóját:

Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És a szép nemesség lőn keserves rabság.

A nemesi nacionalizmusnak ez a rendi korlátozottsága, s a nemzet létalapjának a feudális kiváltságokkal való azonosítása, már eleve magában rejtette a függetlenségért indított harc feladásának a készségét. A „magyar szabadság” nem az ország függetlenségét, hanem a rendi szabadságjogok összességét jelenti, s ha a gyűlölt osztrák uralkodó ezeket vagy ezek egy részét biztosítani hajlandó, a nemesség többsége nyomban kész a kompromisszumra. Ez következett be a Rákóczi-szabadságharc során, pedig ennek zászlaja alá a „Re crudescunt . . .” kezdetű híres kiáltvány éppen a nemesi sérelmek legteljesebb felsorolásával és a nemesi-rendi nacionalizmus egész frazeológiájának felhasználásával szólította a nemességet. A kuruc népi tömegek fegyverének jóvoltából létrejött kiegyezés a Habsburgok és a magyar nemesség, az úgynevezett „magyar nemzet” között, a nemesi nacionalizmus legtöbb pozitívumot hordozó szakaszát is lezárta, s e nacionalizmusnak új tartalmakat adott. De mielőtt ezekre rátérnék, számba kell előbb vennünk a XVI—XVII. századi irodalom azon mozzanatait, melyek egy másfajta, szélesebb nemzet-konceptió csíráit hordozták magukban.

Ezek a jelenségek összefüggnek a magyar történet ama alapvető kérdésével, hogy voltak-e a parasztságnak, általában a kizsákmányolt osztálynak, olyan felemelkedő rétegei, melyek a polgári átalakulás egy másik, nem nemesi jellegű útjára vezethették volna a magyarságot. Más szóval: voltak-e objektív gazdasági feltételek a kapitalizálódás nem porosz utas lehetőségére. Ennek a kérdésnek a végleges eldöntése természetesen a történeti kutatásra tartozik, de nem lekiacsinylendő az irodalomnak mint a valóság tükrözőjének, a tanúsága sem. Ha ugyanis a XVI—XVII. század irodalmát vizsgáljuk, akkor jelentékeny, részben polgári vívmányokra törő, antif feudális erők meg-megújuló próbálkozásaira, előretöréseire és kudarcaira kell következtetnünk.

A fejlődésnek ez a bár szaggatott, de újra meg újra felszínre jutó vonala szorosan összefügg a magyar centralizáció, egy magyar abszolutizmus kialakulásának problémájával. A Hunyadi Mátyástól kezdve Bocskay, Bethlen és Zrinyi törekvésein át II. Rákóczi Ferenc fejedelemségéig mindig megjelent a centralizációs kísérletek és elképzelések természetesen jórészt a rendi jogait védő vagy visszanyerni próbáló s mindenfajta abszolutisztikus tendenciával szembenálló nemességre kénytelenek támaszkodni. Mivel ezek a törekvések mindig összefüggésben voltak a nemességet is fenyegető török hódítás vagy Habsburg-terjeszkedés elleni küzdelemmel, a fejedelmek és a nemesség szövetségének fokozottan megvolt a reális alapja. Az abszolutizmus osztálybázisa egyébként is elsősorban a nemesség, akkor is, ha a nemesség rendi jogainak letöréséhez a polgárság vagy más antif feudális réteg támogatását veszi igénybe. A feudális centralizáció, az abszolutizmus haladó jellegét éppen az biztosítja, hogy ha szükségből, ha kényszerhelyzetből is, átmenetileg kedvezőbb lehetőséget biztosít a polgárság és esetleg más rétegek számára, elősegítve ezzel a polgári nemzetté válás folyamatát, a modern nemzeti állam létrejöttét.

A kedvezőtlen történeti viszonyok folytán sikerre sohasem vezető magyar centralizációs kísérletek, melyek mindig összekapcsolódtak az ország függetlenségének védelmével, sőt részben ebből fakadtak, szintén támaszkodtak a nemességen kívül más erőkre, melyek a polgárság nagyfokú gyengesége folytán többnyire csak a nép egyes rétegeiből állhattak. Így álltak Boeskey mellett a hajduk, Bethlen oldalán a mezővárosok parasztpolgárai, így számított a parasztság katonai erejére Zrinyi, s így kezdhette el szabadságharcát Rákóczi Ferenc a szegénylegény-vezér Esze Tamás fegyvereseivel. A magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva ez azt jelenti, hogy lehettek jelek a nemesi nacionalizmus vonásaitól eltérő polgáribb nemzet-koncepció kialakulására vagy legalább ennek lehetőségére, a kizsákmányolt osztály egyes felemelkedni próbáló rétegei és a centralizáció, illetve abszolutizmus egyes öntudatos hívei és teoretikusai nézeteiben s irodalmi munkásságában.

Ilyen polgáris és a nemesi nemzet-felfogástól eltérő, attól elhajló és azt szélesítő tendenciák a humanizmus megjelenésétől kezdve nem hiányoztak. Maga Mátyás sem csak a köznemesség rendi érdekeinek és szittya-nacionalizmusának a képviselője, hanem számos, ezeknél jóval haladóbb és messzebbre mutató törekvésnek is. Míg a nemesség szinte kérkedett a kultúráról idegen katonás barbárságával, addig Mátyás és humanistái — a köznemesség nemtetszésétől kísérve — nagy erőfeszítéseket tettek a tudományok, s általában a műveltség fejlesztésére. Mátyás — írja Heltai Gáspár — „mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket, és behozatá azzokat nagy költséggel, és bőv fűzetésre Magyarországha; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelessek nem volnának. hanem csak az egy nagy vitézségre”. A magát egyedül nemzetnek nyilvánító, a tudománynak áldozott „nagy költségeket” és „bőv fűzetéseket” kárhóztató, s Heltaitól „bárdolatlan paraszt”-nak mondott nemességgel szemben a humanisták legjobbjai arra törekedtek, hogy a magyarság ne csak a vitézséggel szerzett hírnevével, de a tudomány eredményeivel is dicsekedhessék. Janus Pannonius is az antik műzsákat akarta Pannoniába megtelepíteni, az ő költészetének nagysága pedig Zsámboki János, Heltai, Szenci Molnár és sok más humanista szemében éppen annak bizonyítékát szolgáltatta, hogy nem olyan barbár a magyar föld, miként azt Európában sokan képzelik. A nemesi erénynek tartott vitézség mellé a magyar humanisták — beleértve a XVI. század nagy történetíróit, mint Forgách Ferencet és Istvánffy Miklóst is — odaállították tehát az új műveltség polgári-humanista eszményét. Mind Mátyás országában látják eszményképüket, de Mátyást nem mint a nemesi szabadság oltalmazóját, hanem mint az erős, központosított uralom megteremtőjét s ezáltal az ország felvirágoztatóját és eredményes védőjét ünneplik. A műveltségnek nemzetközileg is elismert nagy teljesítményei és az országban való széleskörű elterjesztése ugyanis olyan humanista program, mely elválaszthatatlan a feudális anarchia és a rendi öncélúság elítélésétől és a modern

centralizáció igenlésétől. Bár ezek a humanista írók — részben maguk is főurak, nemesek — átveszik a nemesi nacionalizmus sajátos frázisait is és a nemzet alapját szintén a hun eredetűnek képzelt nemességben látják, olyan „nemzeti” szempontokat társítanak a nemesség nacionalizmusához, melyeket ez az osztály a XVIII. század végéig egyszer sem tett magáévá. A korlátolt nemesi nacionalizmusnak az az alapvonala tehát, mely a XV. századi rendi országgyűlések Attilával kérkedő köznemeseitől a XIX. századi nem író, nem olvasó Pató Pálokig vezet, szinte már kezdettől fogva nem merítette ki a nemzetre vonatkozó összes elképzeléseket.

Hasonlóképpen a nemzet-koncepció új vonásait alakította ki a magyar reformáció etnikailag is elkülönülő polgári ága, melynek a paraszti sorból feltörni igyekvő mezővárosi parasztpolgárság volt a társadalmi bázisa. Ez a réteg rendet és biztonságot, tehát az anarchia megszüntetését és centralizációt óhajt és érdeke a belső piac biztonságának megteremtése. Ezért ha embriónális állapotban is, de ott bujkált már e réteg törekvései mögött a nemzet gazdasági ismérve, mely a nemesség nemzet-felfogásából hiányzott. A helyzet azonban még nem volt érett arra, hogy valami újfajta polgári nemzet-elképzelés kialakuljon, s így a reformáció írói is a nemesi nacionalizmus megfogalmazásait ismétlik. Farkas András a magyar reformáció történetiszemléletének megalapozója, a ferencesek által is népszerűsített nemesi nemzet elképzelés elemeit viszi tovább, mikor felsorolja a régi jámbor királyokat Attilától kezdve, akiknek

... általa a kegyelmes isten
Oltalmazá a jó Magyarországot,
Ez ország határit isten kiterieszté
Sok vendég népekre, nagy sok tartományokra,
Ő melléjek ada hatalmas urakat,
Jeles országokat, sok kulcsos városokat.

Van azonban egy olyan gondolat, amellyel a reformáció írói gazdagították az irodalom „nemzeti” eszmélkedését: a magyarság bűnösségének tudata, melyet korábbi előzmények után Farkas Andrástól kezdve nagy erővel és erős anti-feudális élel hangoztattak. A szorosabban vett nemesi nacionalizmus — sem annak Hunyadi- és Jagello-kori, sem pedig annak kuruckori változata — nem tud ilyen büntudatról, a „nemzet” romlását külső erőszaknak és belső ármánynak tulajdonítja, nem pedig a magyarság bűnének. Ez természetes is, hiszen ezt a gondolatot, mely Zrinyi eposzán keresztül szintén átöröklődött a későbbi korokba, nem a nemesség nevében, hanem jórészt azzal szemben képviselik. Bár a feudális nemesség helyett más vezető osztályt elképzelni nem tudnak, mondanivalójuk egyik lényege, hogy ez az osztály vitte romlásba az országot és a „nemzetet”. Gondoljunk például Szkhárosi Horváth verseire, melyek a kiesi, de „királyi nemzet” sanyarú sorsáért az urakat vádolják hallatlan

szenvédélyességgel. Nyilvánvaló ebből, hogy a nemesektől átvett nemzet-fogalomba valamilyen módon magukat, tehát a feudális osztályon kívül álló réteget is beleértik, noha ennek egyértelmű megfogalmazásáig nem is juthattak el.

A nemzet fogalom szélesebb értelmezésére utaló jelenségek sorát a XVII. század irodalmának számos irányzatán is végig kísérhetnénk. Így a késő-humanizmus Szenczi Molnár köré csoportosult és Bethlen Gábor mellé tömörült polgári ágának termékeiben, a magyar puritánok, mindenekelőtt Apáczai Csere műveiben, Zrinyi egyes írásaiban, valamint a XVII. századi magyar katonaság különböző rétegei és csoportjai, így pl. a hajdúk körében keletkezett énekekben. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János és a többiek sem hoztak létre valamiféle polgári nemzet-konceptiót, de mikor „magyar nép”-ről beszélnek, mondanivalójuk nem korlátozható kizárólag a nemességre. Rimay János az „oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”-en még csak a nemességet értette, de mikor Tótfalusi Kis Miklós *Síralmas panasz* óimű versében, mely az 1697. évi kolozsvári tűzvész pusztításait s a kolozsvári városi polgárság és szegénység szenvedéseit örökíti meg, szinte megismétli Rimay csaknem 100 évvel korábbi megfogalmazását, akkor ez már a társadalom különböző osztályaira együttesen kell, hogy vonatkozzék:

Oh szegény megromlott
 Por-hamuba szállott
 S már szintén elalélt nép,
 Melyet az idegen
 Nemzet is szertelen
 Paskol s rongál, mint a csép!

De hasonlóképpen kell értelmeznünk a hajdúk felfogását tükröző legszebb Bocskay-sírató kifejezéseit is. Mikor az ének szerzője a „Mély álomba merült . . . Erejében gyengült Kőszívű magyarság”-ot megszólítja, valamint amikor Bocskayt a „magyarok bölcs atyja, Nemzet megszánója” epitetonnal illeti, aligha tételezhető fel, hogy kizárólag a nemesi nemzet gyászáról esik szó. A korábban már idézett, jellegzetesen nemesi *Cantio de Portione* első két sorával is érdemes szembeállítanunk a „Magyarország, Erdély hallj új hírt” kezdetű szegénylegény-vers hasonló kifejezéseit. A nemesi vers így szólítja meg hallgatóságát:

Oh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?
 Azt tudod: jól nyugszol te nemes ágyodban.

— a szegénylegény-vers viszont elhagyja már a „nemes” jelzőt:

Ne hagyd magad kérlek ily lágyon!
 Mit heversz honyodban csak ágyon?

— majd arra szólít fel, hogy: „Kapádból is osinálj fegyvert!” Ugyanaz a költői megfogalmazás az utóbbi énekben a kapát forgatóknak vagy legalább nekik is szól, „Magyarország, Erdély” szabadsága sem jelentheti már csak a magyar nemesi-rendi „szabadságot”.

Legutóbbi példánk már a Rákóczi szabadságharc korából való, melyben a leginkább találhatunk nyomokat az irodalom annyi alkotásában két évszázad óta ott bujkáló szélesebb nemzet-fogalomra, Mikor a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* című, Rákóczi szájára adott énekben azt olvassuk, hogy „Magyar nemzet, kérlek téged az istenért, Hogy magyar magyarnak ne szomjuzza véréd” — akkor nemzet alatt a társadalom különböző osztályait együttesen kell értenünk. Megerősítik ezt más versek is, melyek a nemes és paraszt együttes küzdelmét hangsúlyozzák. Például az „Emlékezem szegény Magyarországrul” kezdetű ének, miután — a szabadságharc kezdeti eseményeit ismertetve — elmondotta, hogy Forgách „szede hamar lovas, gyalog parasztot”, valamint, hogy „nemes, paraszt Nyitra felé felméne, Ocskait várja csak az ütközésre” — így fogalmazza meg mondanivalója lényegét:

Nem köll magyarnak magyarra támadni!
De egy szívvel-lélekkal összefogni,
Az porciót országunkbul kivetni.

A Rákóczi-szabadságharc költészetében nemesak arra találunk példákat, hogy a magyar nemzet sáncaiba az elnyomott osztály tagjai is beleértetnek, hanem arra is, hogy az uralkodó osztályon kívülálló elemek önmagukat kezdik „igazi magyaroknak”, az ország igazi híveinek tekinteni. Ezt az álláspontot a magasfokú politikai öntudattal rendelkező szegénylegények képviselik, akik a szabadságharcot hangsúlyozottan saját vállalkozásuknak és nem az urak ügyének tekintették. Ez a nézetük a szabadságharc első éveiben létrejött átmeneti nemzeti összefogás felbomlásakor írott énekeikben jut világosan kifejezésre. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* című énekben felrójják a fejedelem nemesi tanácsadóinak, hogy „A földnépben sokan miattok elhullnak, A faluk, városok pusztulva-pusztulnak” és félreérthetetlenül kimondják:

Nem olyan az ördög, amint őtet írják!
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz hive az Magyarországnak.

Hasonló értelemben nyilatkozik a *Szegénylegény éneké*-nek szerzője is:

Igen kedveltük a kurucságot,
Oly igen kaptuk mint egy ujságot,

Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot:
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna,
Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna . . .

Ez után hosszú felsorolás bizonyítja, hogy kik ontották vérüket a hazáért s kik azok, akik nem áldoztak érte:

Várod alját is sok szegénylegény
Vérével festé sok helyét szegény.
Hogy ur esett volna, nem látta napfény . . .

De vajjon ki volt mind Bécs aljáig,
Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegénylegény, nem ur lova, futott mindaddig! . . .

A nemesi költészet sajátos nacionalista frazeológiája már teljesen hiányzik ezekből a versekből. Már nem arról van szó, hogy a nemesi nacionalizmus kifejezőképességét más osztályokra is értelmezik, hanem arról, hogy az elnyomott osztály legöntudatosabb rétege az országot saját szabadsága, nem pedig a nemesi szabadság érdekében akarja „megnyerni”, és hogy a nemesi szerzők által emlegetett „dicsőséges magyar vér” helyett a nép vérének hullásából kovácsolnak jogot az országra. Ezt hangsúlyozzák a vers befejező sorai is:

Csak szegények,
S nem urfiak
Véreket onták.

Ha csak halvány körvonalakban is, de a Rákóczi-korban feltűnedezik tehát egy másik nemzet; az a fejlődés, melyet a humanizmus megjelenésétől kezdve nyomon kísértünk, itt tetőződött.

A nemesi nacionalizmus mellé vagy esetleg azzal szembe állítható elemek a XVI—XVII. században bőven akadtak, arra azonban nem kerülhetett sor, még a Rákóczi szabadságharc idején sem, hogy ezek összefüggő rendszerre kovácsolódnak és egy másfajta, a polgári nacionalizmus közvetlen elődjének tekinthető, nemzeti ideológiává fejlődjenek. A polgári nemzetfogalomnak a humanisták, reformátorok, puritánok, hajdúk és szegénylegények, valamint a velük összefogó Mátyás, Bethlen, Zrinyi és Rákóczi nézeteiben s irodalmi műveiben jelentkező csírái, a nemzetté válásnak ez a torzóban maradt másik

útja azonban így is bizonyos alapokat szolgáltathatott volna a polgári nemzetté válás későbbi ideológiája számára. A Rákóczi-szabadságharc bukásával a nemzeti centralizáció és a polgári törekvések szaggatott, de mégis két évszázadig fennálló kontinuitása azonban végleg megszakadt. A szegénylegények nemzeti-politikai tudata fokozatosan elenyészett, az elnyomott osztálynak ez a hangadó rétege felszívódott a parasztság tömegeiben, s a szegénylegény költészetből részben betyárköltészet, részben parasztköltészet sarjadt. A szegénylegény versek folytatását az olyan költemények képezik, mint a „Nincs boldogtalanabb a paraszt-embernél” kezdetű, melyben a szociális és nemzeti problematika korábbi egységéből csak a társadalmi elnyomottság elleni tiltakozás maradt meg. A XVIII. század parasztmozgalmai ugyan még új kurucvilág beköszöntését hirdetik, de a kurucvilág már kizárólag a jobbágyorsból való szabadulást jelenti, az országos politika horizontjáig e kisebb felkelések nem jutnak el. A kurucok nemzeti hagyományai kizárólag a nemesség egyes egyre szűkebb köreiben élnek tovább; e körök nagyerejű, de magányos felkiáltásának tekinthető a XVIII. század 30-as éveiben keletkezett Rákóczi-nóta, a XIX. századi nacionalizmus egyik serkentője.

A XVIII. században már kizárólag nemesi nacionalizmusról beszélhetünk, de jórészt csak olyanról, amely szakított a függetlenség gondolatával. Ez nem ellentmondás, mert e nemesi nacionalizmus lényege eddig is a „nemesi nemzet” rendi szabadságjogainak védelme volt, s ez nem szükségképpen kapcsolódik össze az ország függetlenségével. Miután a szatmári béke a nemesség rendi jogait ha csökkentett formában, de mégis biztosította, semmi akadályja sem volt annak, hogy a nemesi nacionalizmus a Habsburg uralkodónak felajánlotta „*vitam et sanguinem*”-et tűzze zászlajára. A nemesi nacionalizmusnak ez az újabb fejlődési fázisa a nemesség nemzet-elképzelésének ekkor nagyon jól megfelelt. A nemesség többségének nacionalizmusát ugyanis a német szokások, az eleinte gyűlölt, majd megkedvelt nájmódi ellenére, kielégítette az a tudat, hogy a középkori magyar állam területi egysége ismét helyreállt s ebben a sok nemzetiségű országban, a Habsburg uralkodó jóvoltából, mégis csak az övé a vezető szerep. Különös hangsúllyal kerülnek ekkor előtérbe a magyar nemességnek az ország területéhez fűződő történelmi jogai, illetve ennek tudata, melyet a kor új típusú történetírása is messzemenően táplált. A jezsuita történetírók ekkor kezdik feltárni a középkori magyar történet forrásanyagát, megjelennek hatalmas történelmi összefoglalásaik és közkincesé válnak a legrégibb fennmaradt krónikák. Míg a XVI. és XVII. században főleg Mátyás korát idézték mint serkentő példát, addig most a honfoglalás és a középkor, valamint a középkori magyar birodalom tragikus eseményei: Várna és Mohács felé fordul a figyelem. A nemesi nacionalizmus számára ekkor válik fontossá a latin nyelv, mint a restituált középkori magyar birodalom államnyelve, ekkor ver gyökeret a sajátos hungarus-tudat, mely az összes magyarországi népekre egyaránt vonatkozik, nemcsak a szittya-eredetű nemességre. Míg a rendi

nacionalizmus korábban a magyar vér és a magyar nyelv képzeivel függött össze, addig most elsősorban az egységes, nemesi vezetésű Hungaria államterületével.

A rendi-nemesi nacionalizmusnak ez az elsősorban területi értelmezése, az ország sok nemzetiségű jellege és az idegen uralkodóház ténye, maga után vont a sajátosan magyar jelleg bizonyos háttérbe szorulását. Ezért bélyegezték a XIX. század polgári nacionalista gondolkodói és írói nemzetietlennek ezt a kort, pedig a polgári átalakulás nemzeti ideológiájának a gyökerei is e „nemzetietlen” Habsburg-hű, latin kultúrájú rendi nacionalizmusban keresendők a politikában és az irodalomban egyaránt. A polgári átalakulás más lehetőségei megszűnve, a XVIII. század nemességének kellett a polgárosodás vezető osztályává válnia, s ezzel a polgári nacionalizmus töréstől mentes, egyenes folytatása lett a nemesinek. Bár a XVIII. századi „nemzetietlen nacionalizmus”-t a század végén fellángoló nemzeti mozgalom és nemzeti irodalom elítélte, annak számos alapvető vonását, így az egységes, történeti jogokon nyugvó „nemzeti államterület” gondolatát, s az ehhez fűződő történeti tudatot és szemléletet maradéktalanul átvette. Amennyiben pedig az írók a függetlenség eszméjének és a magyar nemzet jellegének a hagyományait keresték, szinte kizárólag a nemesi nacionalizmus régebbi, pozitívabb fázisaihoz nyúltak vissza.

Hadd szemléltessem ezt a kapcsolatot Berzsenyi két versének példáján. A még 1800 előtt írt *A tizennyolcadik század* című költeményben teljesen a letűnő század nemesi nacionalizmusának ad hangot: a „nagy bajnoki nemzetet”, mely „századoknak szélvészest ostromin Harcolt”, s „Már-már lecsüggött győzni szokott” karja, Isten végre „Trézia karjain” révpartra hozta, s ismét „Dicső szabadság temploma lett hazánk”. Nem más ez, mint a Habsburguralommal összeforrt XVIII. századi rendi-szabadság apoteózisa, vagyis a nemesi nacionalizmus legretrográdbb elemének a hangsúlyozása. Az egy évtizeddel későbbi *A magyarokhoz* viszont már a XVII. századi tragikus nemzetszemléletet sugárzó kuruc nemesi költészet motívumaival van tele. „Romlásnak indult hajdan erős magyar” — erről írtak Zrinyi korában, a „magyar romlásának seculumjában” is; a kuruc költő „Viperák fajzati”-nak nevezi a nemzet hálátlan fiait, akik szülőanyjuk, a haza testét átrágyva jutottak világra, s „undok vipera-fajzatok dulják fel” Berzsenyi versében is a várt, „mely sok ádáz Ostromokat mosolyogva nézett”; a kuruc nemesi költészetből ered a nemzetnek erős fához való hasonlítása, melynek gyökereit a férgek rágják el; „rut sybarita váz”-ként is Zrinyitól kezdve ostorozták a magyart; s mikor arról olvasunk, hogy „Oh más magyar kar mennyköve villogott Attila véres harcai közt,” — csak a görög metrum figyelmeztet rá, hogy nem Zrinyi, s nem valamelyik kuruc költő írását olvassuk.

Berzsenyi nagy feszültségű és erkölcsi erejű hazafias lírájától már egyenes út vezet a romantika nagyjaihoz, Kölcseyhez, Vörösmartyhoz, akiknek lírája,

noha már teljesen az új, polgári nemzetkoncepció jegyében születik, szinténelve van a XVII. század nemesi irodalmának „nemzeti” terminológiájával, képzeteivel, hasonlataival. Mutatja ez a jelenség a régi századok irodalmának szerves továbbélését, a reformkor íróinak a régebbi haladó költészettel való elválaszthatatlan kapcsolatát, de jelképezi azt is, hogy a magyar fejlődésben mennyire egymásba fonódott a nemesi és a polgári nacionalizmus, s hogy az utóbbi magáénak vallja az előbbinek szinte teljes örökségét. A fő különbség, ami a nemesség rendi nacionalizmusát, a szintén nemeselek által kialakított polgári nacionalizmustól elválasztja, az a felismerés, hogy a nemzeti nyelv, nemzeti jelleg igazi letéteményese a nép, a parasztság, amely ezáltal Bessenyei-től kezdve a nemzeti mozgalom legjobb íróinak tudatában végérvényesen a nemzet integráns részévé, sőt annak alapjává válik.

A magyar nacionalizmus nemesi genezise és feudális kötöttsége az irodalom tükrében azért is jól felismerhető, mert egészen a XIX. század végéig irodalmunk — a szerencsétlen történeti fejlődés következményeként — jórészt nemesi jellegű maradt. Ha egy pillantást vetünk a francia irodalom fejlődésére, akkor azt látjuk, hogy ott a kultúra és irodalom újkori fejlődését elindító reneszánszra egy rövid, inkább átmeneti jellegű, barokk szakasz után egy nagy klasszicista korszak következett, majd a romantikus intermezzót egy nagy realizmus váltotta fel. A magyar irodalom fejlődésében viszont a reneszánszt egy csaknem két évszázados barokk periódus követte, amelyre egy igazában ki sem fejlődött magyar klasszicizmus után a romantika virágzása következett. Berzsenyi költészetében a barokk rendi nacionalizmus szinte kezét fogott a nemesi ihletésű nemzeti romantikával, mely oly szívós életűnek bizonyult, hogy a realizmus nagy ügyvel hajjal és jó későre tudott csak maradéktalanul utat törni irodalmunkban. A magyar irodalmi fejlődésben túlsúlyra jutó, s csaknem érintkező barokk és romantika pedig különösen alkalmas táptalaj volt a nemesi, illetve a fattyú polgári nacionalizmus számára.

A régi irodalom vizsgálatából tehát azt a tanulságot meríthetjük, hogy a magyar nacionalizmus nemesi eredetű, s ezért ez a nacionalizmus a polgári nemzetné válás szakaszában is súlyos ellentmondásokkal terhes, a kapitalizmus korában pedig fokozottan veszélyessé, rég elavult feudális ballasztokat hordozó és a haladást talán legmakacsabban gátló ideológiai tényezővé válhatott. A magyar nacionalizmus bonyolultsága tette a nemzeti problémát irodalmunkban annyira középponti kérdéssé, hogy szinte valamennyi írónk viaskodni kényszerült vele, sokszor eltévedve szövevényes bozótjában.